

nomische factoren zoals toenemende industrialisatie en culturele omstandigheden zoals migratie en religieuze heterogeniteit beïnvloeden de mate waarin de katholieke kerk het gedrag van haar gelovigen kan sturen.

Hoofdstuk vier brengt wel nieuwe inzichten aan. Daarin geeft de historica aan hoe de natalistische ideologie het leven van individuen bepaalde. Na een overzicht van katholieke doctrine omtrent huwelijk, ouderschap en contraceptie, geeft de auteur aan hoe deze opvattingen mogelijkwerijs werden geïnternaliseerd. Tenslotte laat Schoonheim aan de hand van in 1985 verzamelde en later gepubliceerde getuigenissen, katholieke moeders aan het woord over de invloed van de Kerk op de grootte van hun gezin en hun seksualiteitsbeleving. Dit deel van de studie is uitermate boeiend maar tevens methodologisch het zwakst uitgebouwd. De selectie van egodocumenten is bijzonder subjectief. Dit heeft alles te maken met de manier waarop de getuigenissen in 1985, via een advertentie, werden verzameld. De cultuurhistorische omkadering van deze bronnen is minimaal wat afsteekt tegen Schoonheims historiografisch en methodologisch goed uitgewerkte demografische onderzoek. Studies die een genderverschil wat betreft religieuze beleving of de vrouwelijke seksualiteit en lichamelijkeheid, zoals Hera Cooks, *The long sexual revolution. English women, sex, and contraception. 1800-1975* (Oxford 2004), meer centraal plaatsen, waren bruikbaar geweest.

Schoonheim heeft een doorzocht en verdienstelijk boek geschreven. De handelseditie van Schoonheims onderzoek had echter een extra redactie verdiend zodat vormelijkheden eigen aan een proefschrift vermeden hadden kunnen worden. Daarnaast verbaast het dat primaire bronnen en secundaire literatuur niet afzonderlijk in de bibliografie zijn opgenomen. Schoonheims studie past perfect in het hedendaags onderzoek dat de seculariseringthese nuanceert door aan te tonen dat tot diep in de twintigste eeuw religie een factor, zowel ten goede als ten kwade, van betekenis bleef. Dit belang wordt door de auteur mooi geïllustreerd doordat ze haar boek laat beginnen en eindigen met enkele citaten uit de roman *The Unicorn* van de Ierse filosofe en schrijfster Iris Murdoch (p. 9 en p. 250). Deze roman demythologiseert, zoals de secularisering, het christendom maar Murdoch beschrijft vooral het leven als een blijvende geestelijke zoektocht. De katholieke hoofdpersonages uit Marloes Schoonheims boek lieten zich bij die zoektocht teveel leiden door rooms-katholieke *do's and dont's* met alle kwalijke psychologische, lichamelijke en materiële gevolgen van dien.

Thomas Buerman
Universiteit Gent

Willeke Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw* (Hilversum: Verloren, 2005) 368 p. ISBN 9065507779

Dat er aan het einde van de achttiende eeuw in Nederland hevig gediscussieerd werd over onderwijshervormingen en burgerschap is bekend. Willeke Los laat in haar dissertatie zien wat de voorlopers waren van deze discussie in het begin en het midden van de achttiende eeuw en maakt daarbij een expliciete connectie tussen de ideeën over onderwijs en opvoeding enerzijds en maatschappelijke en politieke hervorming anderzijds door te wijzen op de cultuurkritische aspecten van achttiende-eeuwse pedagogische opvattingen. Los bestudeert in dat kader pedagogische verhandelingen waarvan cultuurkritiek een deel uitmaakt en moralistische en cultuurkritische teksten waarvan opvoeding en onderwijs bestanddeel zijn, zoals de spectatoriale geschriften.

Het eerste deel van haar dissertatie bestaat uit een analyse van de pedagogische werken van Cats, Locke, De Crousaz, Van Effen en Rousseau. De cultuurkritische aspecten van deze teksten komen aan bod, alsmede hun receptie in Nederland. Het tweede deel van het boek is een beschrijving van de opvoedkundige prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem (1761-1766). Los' centrale these luidt dat de achttiende-eeuwse ideeën over opvoeding en onderwijs de weg hebben vrijgemaakt voor een notie van inclusief burgerschap. Kritiek op bestaande opvoedingspraktijken ging hand in hand met kritiek op het vermeende verval van de Nederlandse maatschappij, bijvoorbeeld de 'verfransing'. Vaderlandsliefde als onderdeel van de opvoeding vormde een aspect van de aangedragen oplossingen, maar in het algemeen kunnen de nieuwe pedagogische ideeën zelf gezien worden als onderdeel van een breder discours over maatschappelijke hervormingen. Auteurs als de Zwitserse hoogleraar De Crousaz en de spectator-schrijver Justus van Effen formuleerden een dubbel pedagogisch doel: kinderen moesten zowel opgevoed worden tot moreel ontwikkelde individuen als tot sociale burgers. Dit ideaal gold ook voor de midden- en lagere standen en zou later vertaald worden in de activiteiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Met haar focus op de achtergronden van het pedagogische en politieke debat in de laatste decennia van de achttiende eeuw wijkt Los af van andere historici die dit debat juist vaak vanuit het (finalistische) perspectief van de Bataafse Revolutie en de daarop volgende onderwijshervormingen bestudeerden. Een van deze auteurs is Jan Lenders, wiens dissertatie over de pedagogische vernieuwingsbeweging rond 1800 Los tevens bekritiseert vanwege een gebrek aan contextualisering (zie: J.H.G. Lenders, *De burger en de volksschool: culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850* (Leiden 1988)). Lenders zou context beschouwen als vaststaand gegeven in plaats van als een dynamisch geheel: Lenders zou zich beperken tot het laten zien hoe teksten in de context passen en er mede hun betekenis aan ontleen, maar niet laten zien dat deze teksten zelf betekenis geven aan de context (p. 16).

Dit laatste beoogt Los zelf wel te doen. In navolging van Quentin Skinner wil Los teksten in hun linguïstische en ideologische context plaatsen en bestuderen hoe de auteur omgaat met linguïstische en ideologische conventies. Door teksten te vergelijken springt in het oog hoe een auteur bestaande conventies manipuleert om een nieuwe ideologie te creëren. Vervolgens kan gekeken worden hoe deze nieuwe ideologie verweven raakt met bestaande praktijken (p. 18-19). Los brengt deze methode in praktijk door de opvoedkundige teksten in relatie tot elkaar en hun voorgangers alsmede de besprekingen van deze teksten in tijdschriften te bestuderen. Met uitzondering van de spectators zijn overige literaire bronnen zoals kinderboeken en pedagogische romans buiten beschouwing gelaten omdat 'hun betekenis vooral gelegen is in de popularisering en verspreiding van cultuurkritische pedagogische argumenten en minder in hun ontwikkeling' (p. 20). Naar mijn mening is de definitie die Los geeft van contextualisering beperkt. Een mooi voorbeeld van contextualisering is het recente boek van Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst: de wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005). Dit boek werd in hetzelfde jaar gepubliceerd als de dissertatie van Los en kon dus niet worden meegenomen, maar het is vreemd dat Los de eerdere artikelen van Baggerman en Dekker (en de dissertatie van Benjamin Roberts uit 1995) niet gebruikt om een schets te geven van de manier waarop pedagogische ideeën in de opvoedingspraktijk toegepast worden. Deze toepassing kan immers op haar beurt invloed hebben op de ontwikkeling van ideeën. Natuurlijk, een beperking tot opvoedkundige teksten en hun ontvangst in tijdschriften is begrijpelijk,

maar aangezien Los Lenders bekritiseert vanwege een gebrek aan context vind ik haar eigen definitie van contextualisering nogal mager.

Een ander bezwaar hangt samen met de vraag hoe vernieuwend het boek van Los daadwerkelijk is. Over pedagogiek en cultuurkritiek konden we ook al bij Sturkenboom (1998) en Kloek en Mijnhardt (2001) lezen. Deze werken worden weliswaar in voetnoten genoemd, maar Los gaat niet met hen in debat. Waarom is vooral het oudere werk van Lenders uit 1988 ijkpunt van kritiek?

Waardevol aan het boek van Los is vooral de zorgvuldige (hoewel soms ook wat langdradige) reconstructie van de receptie en bewerking van pedagogische ideeën in de Nederlandse context. De behandeling van de pedagogische geschriften van De Crousaz boort een bron aan die vrij onbekend was. Ook heeft Los nieuwe inzichten over de ontvangst van Rousseaus *Émile* in Nederland. Zij laat overtuigend zien dat Nederlandse critici dit traktaat lezen als praktisch opvoedkundig handboek en het op basis daarvan verwierpen, terwijl Rousseau het veeleer als een filosofisch verhaal had bedoeld. Juist deze interactie tussen Nederlandse critici en de beschrijving van de receptie van buitenlandse pedagogogen maakt deze dissertatie het lezen waard.

Willemijn Ruberg

Universiteit van Limerick

Arie van der Zwan, *Hij overwon iedereen op een vrouw na. F.H. Fentener van Vlissingen 1882-1962* (Amsterdam: Balans, 2006) 402 pp. ISBN 9789050188029

In 1962 verscheen bij uitgeverij Pegasus een tweedelige studie onder de titel *Grote macht in klein land. Een beeld van het monopoliekapitaal en zijn invloed in Nederland*. De redactie werd gevoerd door F. Baruch, toen nog hoofdredacteur van het *Dagblad De Waarheid*. In die studie werd een boekje open gedaan over de handel en wandel van F.H. Fentener van Vlissingen, die bijna een halve eeuw de SHV leidde en betrokken was bij de oprichting van de Algemene Kunstzijde Unie (AKU), de Hoogovens, beleggingsmaatschappij Unitas en andere nog steeds bloeiende bedrijven. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog had Van Vlissingen zoveel functies dat Baruch een hele pagina nodig had om deze op te sommen. Van Vlissingen werd door hem afgeschilderd als een man die over de ruggen van zijn arbeiders en met actieve steun van de Nederlandse overheid zich opgewerkt had tot één van de rijkste mannen van Nederland. Hij werkte daarbij nauw samen met Duitse industriëlen en bankiers die in 1933 Hitler aan de macht brachten. Van Vlissingen beijverde zich volgens Baruch als lid van de Raad van Toezicht der Nederlandse Pan-Europa Vereniging 'voor de nazi-propaganda'. In 1937 verleende Hitler aan Fentener van Vlissingen de Orde van Verdienste. In *Het Parool* werd de studie van Baruch door Jan Pen besproken onder de titel 'Leugens en Laster over het kapitalisme'.

De recente biografie van Arie van der Zwan over Fentener van Vlissingen laat zien dat veel van wat Baruch over Van Vlissingen te berde bracht, juist blijkt te zijn. Van Vlissingen was een zakenman zonder scrupules die maar één doel had: zoveel mogelijk geld verdienen. Hij heeft daar alles en iedereen aan ondergeschikt gemaakt, meent ook Van der Zwan. Dat begon al in de Eerste Wereldoorlog, toen Van Vlissingen met zijn Steenkolen Handelsvereniging (SHV) grote oorlogswinsten boekte en ook betrokken was bij het nationale Kolenbureau, een door de overheid ingesteld orgaan dat de kolendistributie moest organiseren en waarvan het secretariaat bij de SHV berustte.